

В. В. Куранда,

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

КОМПЛЕКСНІ ОДИНИЦІ СЛОВОТВОРУ

У статті розглянуті комплексні одиниці словотвору, починаючи зі словотвірної категорії, похідного слова, яке входить в словотвірну пару, словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо, словотвірний тип, словотвірний ряд. Основну увагу приділено розмежуванню цих складних одиниць словотвору та встановлення різниці між ними. А також автор в статті має на меті з'ясувати, яка ж комплексна одиниця є основною в словотворі і доходить до висновку, що кожна з них може бути розглянутою як основна в залежності від того, яка мета і які аналітичні завдання стоять перед дослідником.

Ключові слова: комплексна одиниця, словотвір, система словотворення, словотвірна категорія, словотвірна пара, словотвірний ланцюжок, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, словотвірний тип, словотвірна ряд.

В статье рассмотрены комплексные единицы словообразования, начиная с словообразовательной категории, производного слова, которое входит в словообразовательную пару, словообразовательную цепочку, словообразовательное гнездо, словообразовательный тип, словообразовательный ряд. Основное внимание уделено разграничению этих сложных единиц словообразования и установке разницы между ними. А также автор в статье имеет цель выяснить, какая же комплексная единица является основной в словообразовании и приходит к выводу, что каждая из них может рассматриваться как основная в зависимости от того, какая цель и какие аналитические задачи стоят перед исследователем.

Ключевые слова: комплексная единица, словообразование, система словообразования, словообразовательная категория, словообразовательная пара, словообразовательная цепочка, словообразовательная парадигма, словообразовательное гнездо, словообразовательный тип, словообразовательный ряд.

This article deals with the complex entities of word building beginning with the word building category, derivative word that forms word building pair, word building chain, word building paradigm, word building nest, word building type, word building family. Main attention was given to the distinction of these word building's complex entities and to the establishment of their differences. Also in this article the author wants to clear up what complex entity is the main in the word building and come to the conclusion that every entity can be examined as the main. It depends on the goal and on the analytical questions of the researcher. Every complex entity has own structure, semantic characteristics, and can be divided into smaller units. Identifying similarities in the organization of complex units, first of all we pay attention to their formal semantic component. In our view, it is enough to reveal and describe the structure of the less structurally unit to understand the organization of bigger one.

Key words: complex entity of word building, word building, system of word building, word building category, word building pair, word building chain, word building paradigm, word building nest, word building type, word building family.

Комплексні одиниці словотвору як системно організовані групи похідних слів стають об'єктом уваги вітчизняних дериватологів приблизно з середини 70-х років ХХ століття (Ю. Л. Гінзбург, О. А. Земська, Р. С. Манучарян, О. М. Тихонов, І. С. Улуханов, І. О. Ширшов та ін.). Як правило, їх вивчення було нерозривно пов'язане з питаннями систематизації похідної лексики і, зокрема, з проблемою словотвірного гнізда та елементами його утворення.

На сучасному етапі розвитку словотвору в центрі уваги дериватологів також перебуває вивчення комплексних одиниць, насамперед таких, як словотвірна парадигма, словотвірний ланцюжок, словотвірне гніздо та ін. Слушність цього доводить, зокрема, поява протягом останнього десятиліття фундаментальних студій з різноманітних проблем гніздування (О. А. Земська, О. М. Тихонов, М. Ю. Федурко, І. О. Ширшов, та ін.), а також гніздових словників різного типу в різних мовах.

Актуальність роботи визначається необхідністю узагальнення та систематизації досить обширного, але розрізненого і часом суперечливого лінгвістичного матеріалу, що стосується питання ідентифікації комплексних одиниць у системі словотворення.

Комплексними одиницями системи словотворення, як правило, називають одиниці, утворені сукупністю інших, більш дрібних одиниць [4, с. 15].

О. А. Земська зауважує, що «комплексні одиниці системи словотворення формуються протиставленнями різного роду: співвідношенням однокорених слів і співвідношенням слів, що мають різне коріння, але одну й ту ж словотвірну будову» [6, с. 250].

Термін «**словотвірна категорія**» (СК) з'явився в середині ХХ століття в зв'язку з початком розробки теорії сучасного словотворення. Серед дослідників, які першими почали використовувати термін «словотвірна категорія» були М.В. Крушевський, В. О. Богородицький, О. О. Потебня, В. В. Виноградов. Проте в їх роботах цей термін використовується неоднозначно. Але й досі немає єдиного розуміння сутності цього поняття. Можна лише назвати такі наукові дослідження, як докторська дисертація В. М. Грязнової, присвячена вивченню словотвірної категорії найменувань осіб у російській літературній мові. ХІХ–ХХ ст., кандидатська дисертація її учениці Т. Г. Борисової, присвячена вивченню словотвірної категорії суфіксальних предметних іменників з мутаційним словотвірним значенням у сучасній російській мові [13, с. 1].

Отже, «словотвірна категорія – це одна з комплексних одиниць словотвору, сукупність словотвірних типів зі спільним словотвірним значенням.» У межах словотвірної категорії спостерігається чергування, як словотвірних формантів, так і частиномовної приналежності мотивуючих слів. Мотивовані найменування, що входять до словотвірної категорії, можуть відрізнятися типами своїх семантичних відношень з мотивуючими словами. У межах словотвірної категорії спостерігається чергування як словотвірних формантів, так і частиномовної приналежності мотивуючих слів [7, с. 9].

У середині такої комплексної одиниці, якою є словотвірна категорія, виділяється словотвірний тип, який, як правило, визначається з урахуванням зовнішніх, формальних і внутрішніх, семантичних ознак мотивованих слів. О.А. Земська словотвірний тип визначає як «схему (формулу) будови похідних слів, які характеризуються спільністю таких елементів: 1) частиною мови твірної основи, 2) семантичним співвідношенням між похідними і твірними, а саме: спільністю способу словотворення, а для афіксальних способів тотожністю афікса» [6, с. 13].

О.М. Тихонов в своїй праці «Проблеми изучения комплексных единиц системы словообразования» говорить, що «словотвірна категорія – це об'єднані словотвірні типи по спільному дериваційному значенню». Наприклад СК імен діяча в італійській мові утворюють іменники на -ista: autista, programmista, economista [9, с. 56].

СК О. А. Земська називає одиницею «більш абстрактною і складною, ніж словотвірний тип». Далі лінгвіст зауважує: «вона [СК] формується сукупністю словотвірних типів, об'єднаних спільністю дериваційного значення якщо не враховувати формальні засоби вираження даного значення» [6, с. 233].

Незважаючи на активність дослідження СК, слід погодитися з такими зауваженнями лінгвістів: «У наш час увага до СК ослаблена. Вони належать до числа незаслужено забутих в теорії словотворення... В Граматиці-80 подаються такі комплексні одиниці системи словотворення, як тип, ланцюжок і гніздо, але немає такої одиниці, як словотвірна категорія». «Складається враження, що дане поняття нерідко лише декларується, але не «працює», тобто не стає дійсним атрибутом дериваційного опису»; «СК в теорії словотворення не тільки не займає того першорядного місця, яке відводиться граматичній категорії в теорії граматик, а й перебуває поки на периферійному становищі порівняно з такими одиницями опису, як словотвірний тип (модель), словотвірне гніздо» [2, с. 27].

Найпростіша елементарна одиниця словотвірної системи – похідне слово. Але навіть проста одиниця така, як похідне слово має риси комплексності. По-перше тому, що членується на частини, тобто менші одиниці. По-друге тому, що вміщує в собі цілий пучок різних значень – граматичних, лексичних, словотвірних та ін.. Саме цей останній фактор послужив для деяких авторів основою, щоб значення похідного кваліфікувати як комплексне значення і одиницю в цілому – як комплексну [3, с. 47-53]. Ця одиниця входить в більш складні комплексні одиниці словотвірної системи: словотвірну категорію, словотвірну пару, словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо, словотвірний тип, словотвірний ряд.

Вивчення комплексних одиниць словотвору пов'язане з утвердженням в лінгвістиці синтагматичного та парадигматичного підходів в описі мовних одиниць. За словами Ю.С. Степанова парадигматичні відношення – це відношення між мовними одиницями, які можуть зайняти місце в одній і тій же позиції. Синтагматичні відношення – це лінійні відношення між мовними одиницями в мовленні. Парадигматичні відношення підкоряються принципу «або-або». Синтагматичні ж логічному принципу «і-і» [3, с. 48]. У перших двох словотвірних одиницях відображаються синтагматичні (лінійні) зв'язки похідних і твірних слів, в словотвірній парадигмі проявляються парадигматичні (нелінійні) відношення між похідними словами, а в інших комплексних словотвірних одиницях ми можемо спостерігати обидва види відношень [4, с. 145].

«Словотвірний тип (СТ) є основною одиницею класифікації похідних слів.» Під словотвірним типом розуміється клас дериватів, що належать до однієї частини мови і характеризуються однаковими словотвірними властивостями:

- а) похідністю від слів однієї частини мови;
- б) однаковим видом словотвору;
- в) загальним способом словотворення;
- г) тотожним словотворчим значенням;
- д) одним і тим же засобом вираження словотвірного значення – дериватором [5, с. 31].

З точки зору О. А. Земської: «Словотвірний тип – основний осередок словотвірної системи мови, так як саме в межах словотвірного типу і відбувається переважно утворення нових слів» [6, с. 334].

О. М. Тихонов визначає словотвірний тип, як основну одиницю синхронної системи словотвору, яка має системоутворюючу функцію. На думку вченого в СТ об'єднуються похідні слова, утворені на базі твірних слів, які відносяться до однієї і тієї ж частини мови і має один і той же формант. СТ входить в усі комплексні одиниці словотвірного рівня мови [9, с. 3].

«Словотвірна пара – двокомпонентна одиниця словотвірної системи.» Її утворюють два однокореневих слова, пов'язаних відношеннями словотвірної похідності. О. І. Моїсєєв називає відношення в словотвірній парі та словотвірному ланцюжку парадигматичними. На його думку, загальному критерію синтагматики відповідають не ланцюжки похідних слів при послідовній деривації, а самі похідні слова, які представляють собою синтагми морфем, що входять в їх склад [12, с. 4].

На думку Л. Я. Лачимової кожне просте похідне слово має своє твірне, і тільки одне, утворює з ним словотвірну пару. Словотвірних пар стільки, скільки похідних слів.

Кількість словотвірних пар з кількістю твірних не співставляється, оскільки одне твірне може мати при собі кілька похідних і, отже, входить в кілька словотвірних пар. Ось чому словотвірні пари слід визначати за похідним, а не за твірними: похідне слово визначене саме по собі, і воно «шукає» своє твірне; твірне, оскільки воно є тільки відносним явищем, саме по собі визначити неможливо і тому не передбачає похідних. Твірне слово – пасивний член пари: від нього утворюється нове слово, але не воно утворює це нове слово [1, с. 26].

«Словотвірний ланцюжок (СЛ) – це більш складна комплексна одиниця словотвору в порівнянні зі словотвірною парою.» Це ряд однокореневих слів, в якому кожне слово є мотивуючим для подальшого. СЛ являє собою сукупність словотвірних пар, найменших комплексних одиниць словотвірної системи. Тобто, СЛ – це ускладнена комплексна одиниця. Початкове слово ланцюжка – непохідне і називається його вершиною. Інші компоненти розташовуються на різних ступенях словотворення відповідно до відношень похідності. Похідні слова в свою чергу стають твірним для інших похідних слів. Слово кожної наступної ланки, окрім останньої, водночас може бути похідним і твірним, а останній член словотвірного ланцюжка є тільки похідним словом. Кількість компонентів ланцюжка залежить від словотвірних можливостей його вершини. Існують ланцюжки двокомпонентні, рівні формально словотвірній парі (бінарні). У багатоконпонентних (полінарних) ланцюжках кількість компонентів більше двох. СЛ у свою чергу входять в більш складну комплексну одиницю словотвірної системи [5, с. 22].

Для розуміння словотвірної парадигми ми використовуємо термін О. А. Земської, яка стверджує, що **«словотвірна парадигма – це сукупність похідних слів, що мають одну і ту ж твірну основу та перебувають на одному щаблі деривації»** Похідні слова, складові парадигми, знаходяться між собою у відносинах спільної похідності (кодеривації) і називаються кодериватами. Відношення між членами парадигми називаються також радіальними (від одного твірного йде пучок похідних). Похідні слова протистоять одне одному своїми словотвірними значеннями [11, 94].

О. Г. Ликов визначає словотвірну парадигму, як набір словотвірних синтагм (похідних слів) з одним і тим же спільним членом – базою або формантом. Дослідник заперечує таке визначення парадигми, згідно якому ряд похідних слів об'єднується в парадигму лише за однією основою (напр.: *lepre – leproso – leprino*). Він намагається пояснити очевидність того факту, що і лексичне і словотвірне значення похідного слова формуються не тільки під впливом твірної основи (базис), але й твірної афікси (форманта). Інакше кажучи парадигматична спільність похідних слів спирається не тільки на спільність твірних основ типу *lepre-leproso-leprino*, але й на спільність форманту типу *lepre, volpre, orso* і т.д [8, с. 49].

«Словотвірне гніздо – це складна комплексна одиниця словотвірної системи, на рівні якої проявляються і синтагматичні, і парадигматичні зв'язки похідних слів.» Його можна визначити як сукупність похідних слів, упорядковану відпо-

відно до відношень мотивації. Елементами словотвірного гнізда, крім його вершини, є також словотвірний ланцюжок і словотвірна парадигма [11, с. 4].

Словотвірне гніздо представляє собою не словотвірну структуру, а сукупність структур. Будь-який елемент гнізда можна видалити без значних втрат для всього утворення. Крім ієрархічних зв'язків похідності члени гнізда (за винятком утворень з одним кроком) не об'єднуються регулярними словотвірними зв'язками. Об'єм словотвірного гнізда може коліватися від однієї одиниці до кількох сотень.

Проблематика вивчення словотвірних гнізд і безліч підходів до них останнім часом значно розширилися. Так, сьогодні лінгвісти розглядають словотвірне гніздо не тільки як мікросистему, що є осередком взаємодії граматичних, словотвірних та лексичних, але і як логічну конструкцію, яка моделює дійсність за допомогою системи мотивувальних ознак, що корелюють одна з одною [4, с. 5].

О. І. Дашенко та О. Д. Зверев виділяють таку комплексну одиницю, як **словотвірний ряд** (СР). СР – це ряд однотипно побудованих слів з одним і тим же формантом і лексично різними мотиваторами. Наприклад: *autista, programmista, economista* і т.д. Формант (суфікс) тут один і той самий, з тим же значенням, мотиватори – лексично різні, об'єднані тим, що належать до однієї і тієї частини мови [3, с. 49].

З вище сказаного виникає питання: які з перерахованих комплексних одиниць є основними? Вже упродовж багатьох років ведуться суперечки, яка комплексна одиниця є важливішою, але дериватологи так і не дійшли згоди. Тому, кожна з них може бути розглянутою як основна в залежності від того, яка мета і які аналітичні завдання стоять перед дослідником. Основною комплексною одиницею можна вважати і словотвірне гніздо, і словотвірний тип, і словотвірну категорію. Кожна з них має свою структуру, свої семантичні характеристики і кожна можна розділити на менші одиниці. Виявляючи схожість в організації комплексних одиниць, ми в першу чергу звертаємо увагу на їх формально-змістову складову. На наш погляд, достатньо розкрити та описати будову меншої в структурному відношенні одиниці, щоб зрозуміти організацію більшої.

Література:

1. Бегаева Е. В. Современный русский язык. Практическое пособие / Е. В. Бегаева, Л. Я. Лачимова, А. А. Янсюкевич, Т. И. Гусева. – М. : Экзамен, 2005. – 228 с.
2. Белякова Г. В. Словообразовательная категория суффиксальных локативных существительных в современном русском языке : [монография] / Галина Владимировна Белякова. – Астрахань : «Астраханский университет», 2007. – 170 с.
3. Дашенко О. И. О соотношении комплексных единиц словообразования // Актуальные проблемы русского словообразования / О. И. Дашенко, А. Д. Зверев. – Ташкент : «Укитувчи», 1985. – 302 с.
4. Евсеева И. В. Когнитивное моделирование словообразовательной системы русского языка (на материале комплексных единиц) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Ирина Владимировна Евсеева. – Кемерово, 2011. – 430 с.
5. Жеребило Т. В. Термины и понятия общей морфологии : Словарь-справочник / Т. В. Жеребило. – Назрань : «Пилигрим», 2011. – 44 с.
6. Земская, Е. А. Словообразование / Елена Андреевна Земская. – М. : Высшая школа, 1989. – 379 с.
7. Иванова О. Я. Лингвокультурная специфика словообразовательной категории локативности (на материале русского и английского языков) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Ольга Яковлевна Иванова. – Ставрополь : Ставроп. гос. ун-т, 2004. – 22 с.
8. Лыков А. Г. Разграничение словообразовательного гнезда и словообразовательной парадигмы / А. Г. Лыков // Актуальные проблемы русского словообразования: Тезисы докл. конф. – Ташкент, 1982. – С. 34–38.
9. Тихонов А. Н. Проблемы изучения комплексных единиц системы словообразования / Александр Николаевич Тихонов. – Ташкент, 1982. – 321 с.
10. Фаломкина И. П. Пропозиционально-фреймовое моделирование словообразовательной ниши с формантом -н/я (на материале русских народных говоров) : автореф. дис. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Ирина Павловна Фаломкина. – Кемерово, 2012. – 20 с.
11. Юсупова Н. Г. Структура словообразовательной парадигмы имен существительных, обозначающих части тела живых существ / Н. Г. Юсупова // Актуальные проблемы русского словообразования часть 2. – Ташкент : «Укитувчи», 1980. – 280 с.
12. Осипова Т. А. Комплексные единицы словообразования [Электронный ресурс] / Т. А. Осипова. – 0.85 Mb. – Республика Беларусь : Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины, 2001.
13. Шепель Ю. А. Словообразовательная категория локативности в русском языке : (VI международная научно-практическая конференция «Спецпроект: анализ научных исследований») [Электронный ресурс] / Ю. А. Шепель. – Днепродзержинск, 2011. – режим доступа : <http://www.confcontact.com>